

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Токарської Юлії Валеріївни
«Українське (руське) православ'я в церковно-релігійній думці та
суспільно-політичних реаліях кінця XVI – першої половини XVII
століття», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
у галузі знань 03 Гуманітарні науки
зі спеціальності 032 Історія та археологія**

Актуальність досліджуваної теми залишається пріоритетною в сучасних реаліях російсько-української війни, коли гострим залишається питання юрисдикційного підпорядкування українського православ'я, яке крок за кроком позбавляється багатостолітньої залежності від Московського патріархату. Як у кінці XVI – першій половині XVII ст., так і в наш час триває полеміка щодо визначення шляхів розвитку Української Церкви: утворення самостійного патріархату чи підпорядкування сусіднім патріархальним центрам. Різноманітність поглядів церковної та світської еліти призводило і призводить до розколу українського суспільства, що було і нажаль залишається сприятливим для зовнішніх ворогів, які не зацікавлені у самотності та окремішності Української Церкви. Цей трагізм усвідомлювала українська церковна ієрархія, яка час від часу шукала шляхи міжконфесійного порозуміння та поєднання православних та уніатів під проводом одного східного патріарха. Нажаль, цю ідею українського патріархату не вдалося реалізувати у розглядуваний період, але її було взято за основний ідеал змагань за об'єднання українських конфесій києвохристиянської традиції. В сучасних умовах війни триває боротьба не тільки за визволення окупованих українських територій, але й відродження своєї релігійної ідентичності та духовного коду української нації. Саме в умовах новітньої боротьби постає необхідність у вивченні релігійних проєктів минулих поколінь, врахування їхніх здобутків та невдач для прогнозування майбутніх шляхів розвитку християнства в Україні.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків, сформульованих у дисертації. Запропоновані здобувачкою результати наукового дослідження опираються на належну документальну основу та історіографічний доробок попередніх поколінь дослідників. Кожен фактологічний матеріал верифіковано із залученням документального підтвердження. Для проведення дослідження залучено фундаментальні наукові видання джерел та фахові праці дослідників. Авторка свідомо упускає вузьконфесійні публіцистичні розвідки, які відзначаються надмірною конфесійною суб'єктивністю і не мають наукової вагомості. Відзначимо, що дисертантка вдало виходить за межі особистої конфесійної приналежності і намагається стояти на позиціях науковості та неупередженості. У висновках до розділів та до всієї праці відображенні особисті погляди на сформульовані дискусійні питання, які відзначаються лаконічністю та змістовністю.

Теоретична і практична значущість результатів дослідження спостерігається у виокремленні ідеї утворення українського патріархату із загального процесу реформування Української Церкви (як православної, так і уніатської); встановленні впливу Реформації на розвиток української суспільно-релігійної думки та реформування церковних інституцій східного обряду; розгляді поняття «універсальна унія» як екуменічної платформи «київського православ'я» для поєднання різних гілок Християнської Церкви; виокремленні особливостей модернізації релігійного життя українського народу на теренах Речі Посполитої; простеженні зворотного впливу церковних реформ на конфесіоналізацію суспільства. Авторка запровадила до наукового обігу архівну документацію (опрацьовано 21 справу), що значно розширює та доповнює опублікований корпус церковних джерел. Вище викладене, дозволяє стверджувати, що розглядувана дисертаційна робота відзначається **науковою новизною** щодо сформульованих у ній результатів дослідження. Практичне значення дослідження вбачаємо у впровадженні його результатів до навчальних курсів: релігієзнавство, історія християнства в Україні, історія української літератури та культури.

Апробація результатів дисертації. Основні результати проведеного дослідження, які увійшли до дисертації, були виголошені на міжнародних і всеукраїнських конференціях (7 доповідей). Провідні ідеї дисертаційної роботи оприлюднено у 8 публікаціях авторки, з них 5 статей у фахових наукометричних виданнях з історії (з яких 2 статті – у наукометричній базі Web of Science), 3 публікації – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Оцінка змісту дисертації, її завершення в цілому. Дисертаційне дослідження викладене на 197 сторінках основного тексту. Робота складається із анотацій (українською та англійською мовами), вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (416 найменувань, 41 з яких іноземними мовами).

У вступі представлено обґрунтування вибору теми, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, окреслено мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні та географічні межі дослідження, наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, апробацію матеріалів роботи.

В першому розділі «Джерела дослідження» представлено у хронологічній послідовності процес нагромадження історичних знань про досліджувану епоху починаючи із XIX ст. і до 20-их років XXI ст. В окремому підрозділі подано огляд неопублікованих (із зазначенням місця зберігання) та опублікованих документів.

Оцінюючи представлений в основних розділах фактологічний матеріал відзначимо, що обґрунтування здобувачкою сформульованих положень проведено із відповідною послідовністю та доведеністю. Звичайно, що цьому сприяє логічно продумана структурованість тексту дослідження загалом та його окремих розділів і підрозділів. Тематичні розділи (другий – четвертий) структуровані у проблемно-хронологічній послідовності: доунійний, унійний, поунійний періоди в історії Української Церкви. Запропонована дисертанткою періодизація дозволяє простежити еволюцію розвитку релігійної думки, зумовлену суспільно-політичними подіями та церковними реформами.

У другому розділі «Українське (руське) православ'я кінця XVI століття: шляхи виходу з кризи» розглянуто становище Київської церкви в умовах Реформації та Контрреформації, які спричинилися до реформування Православної Церкви на українських землях. Дисертантка досить вдало простежує впливи протестантизму та католицизму на зміни у церкві східного обряду. Авторка наводить погляди різних дослідників, які в більшості випадків є діаметрально протилежні і відповідно породжують дискусії у церковній історіографії. Здобувачка, аналізуючи різні погляди дослідників, висловлює власні бачення із приводу розглядуваних проблем. Зокрема, вона дотримується думки, що в цей період існувала інституційна та структурна криза в Київській православній митрополії і відповідно розроблялися на різних рівнях (мирянства, парафіяльного духовенства, церковної ієрархії) програми виходу із кризи. Одним із таких шляхів, на думку дисертантки, було зародження ідеї Київського патріархату, витоки якої пропонує шукати в Острозькому культурно-освітньому осередку.

У третьому розділі «Відцентрові тенденції в руському православ'ї. Берестейська унія (1596 р.)» докладно проаналізовано основні полемічні твори передунійного періоду, які представлені противниками та прихильниками унії. Дисертантка виокремила два напрями полеміки: 1) православний – спрямований на патріархат; 2) уніатський – зорієнтований на укладення українською православною церквою регіональної унії з Римом. Авторка досить вдало виокремила цілу низку передумов щодо укладення Берестейської унії: 1) діяльність єзуїтів; 2) другорядне становище руського православ'я в Речі Посполитій у порівнянні із католицькою церквою; 3) відкритість руської церкви до західних впливів; 4) негативні наслідки втручання у церковно-релігійне життя Київської митрополії константинопольського патріархату; 5) не вдала реалізація програми церковних реформ у 80-90-их роках XVI ст.

Здобувачка вдало виокремила цілу низку завдань, які стояли перед ініціаторами церковної унії: 1) піднесення статусу руської церковної ієрархії та

авторитету духовенства східного обряду в Речі Посполитій; 2) збереження східного літургійного обряду в умовах поширення латинської культури.

Також авторка переконливо і аргументовано доводить, що формування чернечої опозиції було зумовлено наступними чинниками: 1) опозиційність монастирської адміністрації до місцевих єпископів; 2) світське право патронату над монастирями; 3) монахи – хранителі догматів православної віри. Здобувачка влучно відзначає і про православні настрої руської шляхти, яка була власниками землеволодінь на яких споруджувалися храми. Досить вдало підібрано матеріал на прикладі волинської шляхти.

У четвертому розділі «Екуменічна ідея та проблеми її реалізації в першій половині XVII ст.» проаналізовано основну тематику поунійнійної літератури, яка формувала тогочасну церковну ідеологію. Детально розглянуто різні шляхи як православної, так і уніатської церковної ієрархії за об'єднання двох руських церков східного обряду. Представлено детальний аналіз та еволюцію поглядів Київського уніатського митрополита Йосифа Велямина Рутського та православного митрополита Петра Могили щодо реалізації ідеї Київського патріархату. Проведено вдале співставлення цих двох проєктів.

У загальних **висновках** змістовно та лаконічно відображено основні результати дослідження, які відповідають окресленим меті та завданням опонованої дисертації.

Відзначимо, що кожна структурна частина дослідження є логічною і звично містить проміжні висновки до кожного тематичного розділу, виокремлюються найбільш важливі питання і подаються покликання на спеціальну літературу, де докладніше розкрито їхню сутність.

Дисертаційна робота Ю. В. Токарської є результатом самостійних досліджень здобувачки і не містить ознак порушення норм академічної доброчесності.

Рецензоване дисертаційне дослідження виконане відповідно до наукових тем кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки «Актуальні проблеми нової та новітньої

історії України: суспільство, політика, культура» та «Археологічні та історичні дослідження Волині доби пізнього середньовіччя».

Загалом подана до захисту дисертаційна робота є завершеним, обґрунтованим дослідженням, яке проведене на належному науковому та джерелознавчому рівні.

Проте, вважаємо за необхідність відзначити деякі зауваження та рекомендації, врахування яких дозволить зробити досягнуті результати більш ґрунтовнішими:

1. При огляді історіографії проблеми рекомендуємо не обмежуватися тільки загальним оглядом праць у хронологічній послідовності, а пропонуємо виокремити наукові школи чи осередки, які відзначаються особливими концептуальними підходами у досліджуваній тематиці (наприклад за відповідними науковими інституціями – Львівський ставропігійних інститут, Львівська богословська академія, Український католицький університет тощо);
2. При огляді документальної основи дослідження варто було б розробити спеціальну класифікацію джерел різнобічної інформації, оскільки обрана тематика носить міждисциплінарний характер (історія, релігієзнавство, богослов'я, література, філософія, культурологія). Тому не достатньо обмежуватися загальним поділом джерел на опубліковані та не опубліковані;
3. У дисертаційній роботі не достатньою мірою розкрито методологічні засади проведеного дослідження. Варто було б детальніше окреслити методи збору та опрацювання міждисциплінарної джерельної інформації. Також звернути спеціальну увагу на концептуальні засади розкриття означених проблемних і дискусійних питань у тексті роботи;
4. Кожен із тематичних розділів поділений на підрозділи, проте не до всіх цих підрозділів укладено проміжні висновки про часткові результати дослідження. Натомість до кожного розділу виокремлено

висновки в яких місцями подаються посилання на літературу, замість формулювання узагальнюючих самостійних авторських поглядів;

5. Дисертаційна робота не позбавлена граматичних помилок: помилка у датуванні (с. 42, 109), використання польськомовної церковної термінології (с. 104), технічні опечатки (с. 19, 23, 28, 30, 34, 35, 41, 42, 49, 50, 52, 57, 63, 64, 66, 79, 89, 100, 108, 110, 115, 117, 118, 141, 142, 145, 147, 150, 161, 176, 183, 184, 187, 188, 195), уточнення у бібліографічному описі літератури (позиції 35, 119 – 125, 212, 315, 323, 326, 342, 350, 369, 407);
6. Відсутність додатків у дисертаційній роботі робить її надто описовою. Наприклад у додатках можна було б подати порівняльні таблиці полемічних творів та проєктів патріархату різних конфесійних спільнот;
7. У списку використаних джерел варто було б виокремити архівні матеріали, стародруки, опубліковані збірки документів, дослідження, автореферати дисертацій.

Висловлені зауваження не зменшують у загальному позитивної оцінки дисертації Ю. В. Токарської, яка є оригінальним, самостійним і завершеним науковим дослідженням актуальної теми, що досі не була об'єктом міждисциплінарного вивчення. Отримані здобувачкою наукові результати є у достатній мірі аргументованими й переконливими, не містять ознак суб'єктивізму, конфесійної упередженості, репрезентовані науковою новизною.

Висновок про відповідність дисертації вимогам.

Загалом, враховуючи актуальність обраної теми дослідження, його структуру, зміст, наукову новизну одержаних результатів, дисертаційну роботу «Українське (руське) православ'я в церковно-релігійній думці та суспільно-політичних реаліях кінця XVI – першої половини XVII століття» слід вважати самостійним завершеним науковим дослідженням, яке виконане на відповідному науковому рівні, що має міждисциплінарний та логічний характер, представлено положеннями, які відзначаються науковою новизною та

заслужують на практичне використання в освітньому процесі, і яке відповідає всім вимогам рівня наукової кваліфікації здобувача, що зазначено у Наказі МОН України від 12.01.2017 р. № 40 (із змінами, внесеними згідно з Наказом МОН України від 31.05.2019 р. № 759) щодо оформлення дисертації, а також у «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01.2022 р., що висуваються до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії, а її авторка Токарська Юлія Валеріївна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка МОН України

Юрій СТЕЦІК

